

Den Wtdruck ofte Blasoen der Wapenen, 1616

Het eerste Nederlandstalige handboekje over heraldiek¹

Pieter Donche

DN 1616 VERSCHEEN HET EERSTE GEDRUKTE handboekje over heraldiek in de Nederlandse taal en voor zover we weten ook het enige in die taal in de Zuidelijke Nederlanden: *Den wtdruck ofte blasoen der wapenen, inhoudende een schoon onderwijs ende leeringhe, tot onderscheyt ende kennisse der selver, door F.I.L.L.I.R.* Het werd gedrukt T'Ypre by Franssoys Bellet, boecdrucker ende boecvercooper. Het kleine boekje (ong. 15 op 20 cm) in 4° formaat telt 52 ongenummerde bladzijden en 89 tekstillustraties, alle wapenschilden. Op het titelblad staat in een vignet het wapen van de Zaal en Kasselrij Ieper.² De tekst is in gotische of Italiaanse lettertekens. Alle wapens werden ingekleurd.

De auteur omschrijft zichzelf op de titelpagina nogal cryptisch als F.I.L.L.I.R. maar in de opdracht van zijn werk, gericht aan de baljuw, schepenen en vazallen van de Zaal en Kasselrij Ieper, noemt hij zich gewoon Jacques van Langhemersch.

Het drukwerkje is zeldzaam.³ Slechts drie openbare bewaarplaatsen hebben het boekje. De nochtans goed voorziene collectie oude drukken van de Ieperse stadsbibliotheek herbergt er geen, net zo min als de erfgoedbibliotheken van Brugge of Antwerpen. X. DE GHELLINCK VAERNEWYCK die in 1948 een omvattende bibliografie van werken m.b.t. ge-

neologie en heraldiek in de Zuidelijke Nederlanden uitgaf kende het blijkbaar ook niet want hij maakt er geen melding van.⁴ Evenmin wordt het vermeld door E. WARLOP, toenmalig voorzitter van de Vlaamse Heraldische Raad in zijn werk *Heraldiek* uit 1985.⁵

Gekende exemplaren

Ons zijn vier exemplaren gekend in openbare bewaarplaatsen: Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, Antwerpen, UNESCO Werelderfgoed (hierna afgekort: MPM); K.U. Leuven, fac. Godgeleerdheid, Maurits Sabbe bibliotheek (hierna afgekort: MSB) en twee in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, afd. Kostbare Werken (hierna afgekort: KBKW1 en KBKW2)⁶. Alle exemplaren hebben een perkamenten omslag gebonden in de rug met drie koordjes en zijn of waren voorzien van donkergroene lintjes om dicht te knopen (bij MPM en MSB waar die ontbreken zijn nog de gaatjes zichtbaar waarin ze vastgemaakt werden). Die perkamenten kaftjes zijn allicht daarom telkens de originele band. De inkleuring van de wapenschilden is overal met exact dezelfde verf en kleurtonen, wat toelaat te veronderstellen dat de inkleuring bij de drukker als deel van de productie gebeurde en niet door de individuele kopers zelf.

Een vergelijking leert dat niet alle exemplaren identiek zijn. MPM en KBKW2 hebben in de ondertitel: ... *kennisse derseluer*, bij KBKW1 en MSB is het gespeld: *kennisse der selver*, terwijl onder het vignet, enerzijds bij de eerste twee in een klein, vet lettertype staat: *T'IPRE / By Franssoys Bellet Boeckdrucker ende Boecvercooper*, terwijl anderzijds bij de andere twee in een iets groter en lichter lettertype staat: *T'IPRE / By Franssois Bellet Boeckdrucker ende Boeck- / Vercooper. 1615*, er een andere spelling voor 'François' en 'boek' gebruikt wordt en er een jaartal (1615) vermeld is. Het vignet met het wapen van de stad en kasselrij Ieper is wat scheef afgedrukt (lichtjes naar links afhellend) in MPM, KBKW1 en MSB maar recht in KBKW2.⁷

En toch leest men in elk van de exemplaren achteraan dat de kerkelijke goedkeuring werd gegeven op 7 april 1616⁸ en ook overal vermeldt het laatste blad: *Tot Ypre, wytter druckerye Franssois Bellet, M.DC.XVI*. Een blad voor blad inspectie toont dat alle exemplaren vanaf bladzijde 15 identiek zijn, SBM is zelfs al vanaf blz. 6 identiek aan MPM en KBKW2. Deze laatste twee zijn helemaal identiek aan elkaar. Het gaat dus niet om een eerste druk in 1615 en een tweede in 1616, maar wel alsof met het drukken van de eerste bladen al begonnen werd in 1615 maar de eerste volledige exemplaren pas van de pers

rolden in 1616 (na de kerkelijke goedkeuring?). Men ziet ook kleine aanpassingen in de tekst van de beginbladen. Zo werd de naam van de samensteller eerst gedrukt in gewoon cursief schrift als *Iacques van Langemersch* en later in een civilité (handschrift imiterend) lettertype als *Jacques van Langhemersch* (bemerkt ook *I/J* en *g/gh*), of ook op blz. 3 waar een holle kapitaalletter B omgeven door florale motieven, later een eenvoudige, volle, kleinere B werd zonder versierselen. Er zijn nog tal van andere kleine verschillen.⁹

Al in de 19de eeuw gold het werkje als zeldzaam. In KBKW1 is aan de binnenkant van het voorplat een blad gekleefd met daarop de (slordig geschreven) aantekening: *Cet ouvrage inconnu à Bernd, à Guigard et à tous les bibliographes ...eistes (?), a été tiré à un chiffre tres limité d'exemplaires, puisqu'en 1869, on n'en connaissait que deux en Belgique: le notre [KBKW2] et celui acquis, en vente publique par le comte Théodore de Limburg Stirum, au prix élevé de fr 72: Ce dernier lui étant vivement disputé par Mr Capron bibliophile à Ypres.* [getekend] O'K.

In 1869 werd dus op een veiling een exemplaar te koop aangeboden waarop twee bidders fel tegen elkaar opboden. De minder gelukkige die dag was Jules Capron (Ieper, 1829-1897), een gekende Ieperse bibliofiel.¹⁰ Deze grootgrondbezitter en voorzitter van de vrijmetselaarsloge bouwde twee verzamelingen op, een eerste van tal van zeldzame en oude stukken uit de Lage Landen: verluchte handschriften, incunabelen en postincunabelen. Maar die verzameling verkocht hij alweer in 1875 om fondsen vrij te maken voor een nieuwe bibliofiele passie: Ieperse drukken. Zijn tweede verzameling legateerde hij bij testament in 1894 aan de Koninklijke Bibliotheek. Uit dit legaat komt het exemplaar KBKW1. Jules Capron heeft dus alsnog na 1869 en voor 1897 een eigen exemplaar weten te verwerven en wel één dat, door het jaartal 1615 op de kaft, allicht nog zeldzamer is.

De gelukkige bidder die dag was graaf 'Théodore' de Limburg Stirum. Théodore is te vereenzelvigen met Thierry.¹¹ Het betreft Thierry de Limburg Stirum (1827-1911), doctor in de rechten, senator (1878-1911) en erudiet historicus die ook een rijke verzameling handschriften en boeken uitbouwde over genealogie en heraldiek.¹² Door zijn huwelijk in 1856 met Marie-Thérèse-A.G. de Thiennes werd hij eigenaar van het kasteel van Rumbeke (bij Roeselare) en het huis Adornes en de Jeruzalemkerk te Brugge. Hij verbleef vooral te Gent (Hoogpoort, in de Kleine Sikkel), maar inventariseerde het familiearchief op het kasteel te Rumbeke.¹³ Daar had hij allicht ontdekt dat de heerlijkheid

Rumbeke in 1426 was aangekocht door een Jan van Langhemeersch en via wiens kleindochter Maria, gehuwd met Robert de Thiennes de heerlijkheid in die familie was overgegaan. Mogelijk had hij achterhaald of vermoedde hij dat Jacques van Langhemersch tot dezelfde familie behoorde.

MPM werd aan het museum geschonken vanuit het Bestendig Dotatiefonds (een mecenaatsvereniging van het museum) die het boekje kocht op 5 november 1924 voor 300 BEF bij de antiquair Liegeois. KBKW2 werd op 28 september 1881 gekocht van een verder onbekende 'De Koninck'.¹⁴ Het exemplaar MSB was in de 19de eeuw in bezit van de jezuïeten te Leuven, hoe het daar terecht kwam is eerder onverwacht en onduidelijk.¹⁵

De drukker

De drukker François Bellet, geboortig van Saint-Pol in Artesië, kwam in de lente van 1597 in dienst van de Plantijnse drukkerij te Antwerpen. Hij huwde er in oktober 1598 ook een nicht van Jan Moretus I. Hij reisde vaak in Frans-Vlaanderen en behartigde daar Moretus' handel. Zo kwam hem ter ore dat de stad St.-Omer een drukker zocht. Hij stelde zich kandidaat (met steun van Moretus), werd aanvaard en in september 1601 richtte hij een winkel en werkhuis in. Maar de zaken liepen er echter niet zo goed: zes jaar later had hij grote schulden en zocht hij weg te komen uit St.-Omer.

Dat Ieper, waar toen sinds een kwarteeuw geen drukker meer geweest was, op dat moment een drukker zocht kwam hem dus goed uit. Het stadsbestuur bood ook grote voordelen: 200 gulden als deelname in zijn transportkosten, een lening van 1000 gulden om zijn bedrijf uit te bouwen (terug te betalen à rato van 100 gulden per jaar vanaf het vierde jaar), gedurende zes jaar een jaarlijkse subsidie van 50 gulden als vergoeding voor zijn huishuur en vrijstelling van wachtdienst of logeren van soldaten. Wel moest hij minstens 14 jaar in de stad zijn bedrijf uitoefenen. Hij verkaste in 1609 naar Ieper en vestigde zich in de Boterstraat. Van zijn persen rolden in de komende jaren 38 titels. Hij overleed eind 1624 of begin 1625 en werd opgevolgd door zijn zoon Jan.¹⁶

Goedjonstighen lezers

In enkele exemplaren zijn bezitsmerken aangebracht of is iets meer gekend over de herkomst.

In het exemplaar MPM staat op de titelpagina in zwarte inkt geschreven: *Phi. de Vicq, Toparcha de Nieperke, can. Ipre(n)sis, ex dono Anthoine 1616*. Philips de Vicq was dus één van die lezers die de auteur in zijn voorwoord *goed-*

jonstighen lezers noemt. Dat deze het werkje ook effectief gelezen of minstens toch doorbladerd heeft blijkt uit het feit dat dezelfde pen ook op blz. 36 naast een voorbeeldwapen met bijgedrukte tekst *De synople à six besans d'Or*, in de linkermarge erbij schreef: *de sable à six besans d'or sont les armoiries de cheux de Vicq*. Daarmee maakt hij het ons erg gemakkelijk om hem te identificeren.¹⁷

Het gaat om Philips de Vicq, die sinds 2 augustus 1597 kanunnik van de derde prebende van de Ieperse Sint-Maartenskathedraal was, zoon van Roeland de Vicq en Magdalena Quatjonc. Zijn vader was heer van Watermeulen (heerlijkheid in Moorseele bij Kortrijk), gedood in 1580 tijdens de onderdrukking van rebellen nabij Menen. Philips was ook schatbewaarder van de kathedraal (1609-1629) en later apostolisch protonotaris. Hij werd heer van Niepkerke (Fr. *Nieppe*, bij Armentières)¹⁸ na aankoop op 15 mei 1610 (en na octrooi van de aartshertogen Albrecht en Isabella van 15 maart) van het Ieperse jezuïetenklooster (de heerlijkheid Niepkerke was reeds in 1242 uit het domein van de graven van Vlaanderen aan de religieuze overheid geschonken). De familie de Vicq die zelf sinds eeuwen al heel wat gronden in Niepkerke bezat verwierf hiermee ook de dorpsheerlijkheid. De kanunnik vatte meteen de bouw van een kasteel in Vlaamse renaissancestijl aan (afgebeeld in SANDERUS' *Flandria Illustrata*, 1641-44).¹⁹ Op 18 mei 1624 schonk Philips de Vicq het kasteel aan zijn neef Roeland n.a.v. diens huwelijk te Veurne op 18 mei 1624 met Anna, dochter van Roeland Schynckele.²⁰ Philips de Vicq overleed op 28 september 1638.

Philips de Vicq vermeldt er nog bij: *ex dono Anthoine 1616*. Hij kreeg het dus nog in hetzelfde jaar dat het gedrukt werd ten geschenke van een zekere Antoine. We menen in die Antoine, Antonius van Langhemeersch te mogen zien, een broer (zie verder) van de auteur en ook kanunnik van de Ieperse St.-Maartenskathedraal.

In het exemplaar KBKW1 staat op het schutblad een handtekening in een humanistisch schrift: *J. Navigheer*. Een familie (de) Navigheer in het Ieperse is bekend.²¹ Enkel een initiaal van de voornaam geeft niet veel aanknopingspunten. We vinden wel een Jan Navigheer die ook priester en kanunnik in de Ieperse St.-Maartenskathedraal was (behorend tot het member van Veurne), die als predikant in 1637 een verzameling preken i.v.m. Mariadevotie publiceerde en overleed als deken (sinds 4 mei 1655) van het Veurnse St.-Walburgakapittel op 19 juni 1658.²² Maar het kan ook gaan om een latere Jan of Joseph.

MSB lijkt, voor dat het in een kloosterbibliotheek van de jezuïetenorde terecht kwam in bezit geweest te zijn van een wel meer wereldse lezer: deze amuseerde zich immers met in de effen wapens in het hoofdstuk waarin de metalen, kleuren en pelswerken voorgesteld worden, het wapen van goud op te smukken met een uil op een stokje, geflankeerd door een kandelaar met kaars en een bril en erboven te pennen (in 17de-eeuws geschrift): *Wat helpt mij kers ofte bril / Als ick niet sien en wil...* Eronder schreef een andere hand: *Insignia Atheniensins*.²³ Het schild van keel bedacht hij met een drinkbeker geflankeerd door twee kandelaars met kaars, met erboven een bril en boven dit alles nog twee gekruiste pijpen met lange steel. Ook het schild van sinopel kreeg iets wat lijkt op een beker en een kan. Graffiti van een pijprokende, bierminnende student misschien? Of deze het ook was die het wapen van zilver bijwerkte met *een beurtelings gekanteelde dwarsbalk van keel* is niet zeker, maar wie het wel deed verwees hiermee nadrukkelijk naar de samensteller van het boekje, want dit is het wapen van de familie van Langhemeersch (zie verder).

De auteur

Wie is Jacob van Langhemersch? De gegevens over hem bleken tot nu toe bijzonder schaars: de *Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale* (1849) besteedt welgeteld 15 woorden aan hem: *Jurisconsulte Iprois, tres-versé dans la science héraldique, mourut vers le milieu du dix-septième siècle*. Alleen het eerste woord is relevant,²⁴ de rest kan men, zijn publicatie inacht nemend, ook wel gissen. De *Biographie Nationale* (1890-91) voegt daar enkel nog de bibliografische referentie naar zijn werk aan toe.²⁵ En in 2008 schreven resp. M. DE SCHEPPER en L. DUERLOO nog: 'een onbekend auteur' en 'Er is nauwelijks wat bekend over Jacob van Langhemeersch'²⁶... Blijkbaar heeft niemand ooit moeite gedaan om naar hem op zoek te gaan.

Een naam van Langhemeersch is in het Ieperse nochtans niet geheel onbekend en er bestaat toch ook een kleine genealogie in gedrukte vorm (zelfs twee, zij het telkens wat verscholen).²⁷ Maar deze genealogieën gaan niet veel verder dan de tweede helft van de 16de eeuw en vermelden géén Jacob van Langhemeersch. Een reden om niet verder te zoeken?

De vroegste van Langhemeersch waren sinds 1426 door aankoop heren van Rumbeke maar deze heerlijkheid ging na erfenis in 1477 over in de familie de Thiennes. Als wapen voerden zij: *in zilver een beurtelings gekanteelde dwarsbalk van keel*. Op de Wapenkaart van Vlaanderen uit 1628²⁸ vinden we dit familiewapen ook terug op de derde onderste rij in het midden.²⁹

Het familiewapen van Langhemeersch in het ex. MSB van Jacob van Langhemeersch' traktaat.

Maar er bestaan ook twee handschriftelijke genealogieën: één in het Fonds de Thibault de Boesinghe en één in het handschrift Ghys.³⁰ Deze zijn iets verder uitgewerkt dan de gedrukte en in de laatste generatie vindt men wél een *Jacques*. Maar het enige wat men daar over hem weet te vertellen is: *mort à marier* (ongehuwd overleden) ... Is hij de ware Jacob? Dit bleek na onderzoek inderdaad het geval te zijn. We reconstrueerden de hele genealogie van Langhemeersch³¹ en hij kan nu als volgt gesitueerd worden:

Jacob was de zoon van Frans van Langhemeersch, meester in de rechten en minstens zeven jaren (tussen 1562 en 1575) schepen van de kasselrij Ieper. Die functie wisselde hij af met de functie van baljuw van Oostieperambacht (1564-1579) en Westieperambacht (1584-1594).³² In denombrementen uit 1584 en 1585 in zijn functie van baljuw werd hij vermeld als: *Edele ende wijze Joncheere Franchois van Langhemeersch, heere van Jeudemale*.³³ In 1581 was hij ontvanger van de beden uit de kwartieren Ieper, Kortrijk, Oudenaarde, de Oudburg van Gent en het Brugse Vrije.³⁴ Hij was ook heer van een heerlijkheid in Passendale. Op 4 mei 1560 diende hij twee door hem gezegelde denombrementen in over de leengoederen die hij aldaar bezat.³⁵ Hij woonde ook effectief te Passendale: we vinden hem daar vermeld in 1579 (zettingboek).³⁶ Hij huwde een eerste maal met Margareta Le Chevalier (° 28 oktober 1542, dochter van Boudewijn, uit een familie afkomstig van Terwaan en Margareta de l'Espinoy). Zij overleed op 3 augustus 1582 in het kinderbed te Doornik waar zij omwille van de beroerten gevlucht was en werd aldaar begraven in de Sint-Piatuskerk. Frans huwde een tweede maal te Ieper op 14 juni 1588 met Antonia van Belle. In dit gezin van Langhemeersch – le Chevalier werden twaalf kinderen geboren: Frans, vermeld als *joncheer* te Passendale in 1604, 1614 en 1615 en die zijn vader opvolgde als schepen van de kasselrij Ieper in 15 jaren in de periode 1595-1625, Antonius, licentiaat in de rechten, priester en kanunnik van de Ieperse St.-Maartenskathedraal (†1622 en begraven bij zijn ouders), Zeger, religieus, Jacob (zie verder), Livina, †1599, van wie nog een ex voto bewaard is in het kasteel Beauvoorde te Wulveringem-Veurne, Margareta, Jan, die uitweek naar Spanje en daar overleed, Joris,

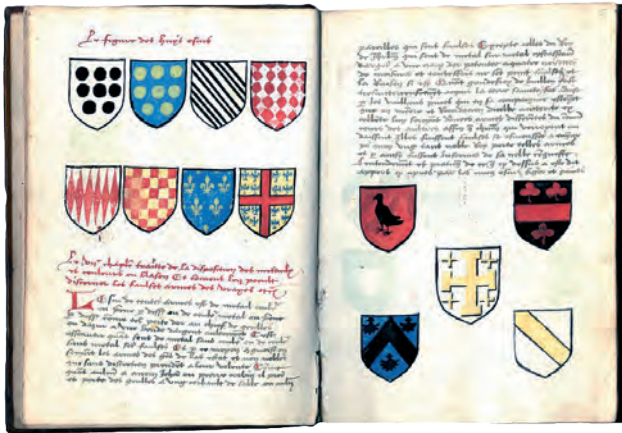
Philips, Niklaas, Anna en Karel, deze laatsten wellicht jong overleden. Wanneer Jacob van Langhemeersch precies werd geboren, weten we niet, maar zeker tussen 1562 en 1582.³⁷ Hij groeide op te Passendale, maar bracht waarschijnlijk zijn volwassen leven in de stad Ieper door. Zowel zijn vader Frans (in 1604) als diens zoon Frans jr. (in 1615) vinden we vermeld als *joncher Francois van Langemersch*. De familie van Langhemeersch werd dus door hun tijdgenoten tot de adel gerekend. Jacob werd meester in de rechten. Wellicht behaalde hij zijn graad aan de in 1562 opgerichte universiteit van Douai³⁸ waar in elk geval zijn broer Antonius zijn opleiding had gevolgd. Hij had zelf ook een korte loopbaan als schepen van de Zaal en Kasselrij Ieper in jaren dat zijn oudste broer Frans jr. geen schepen was. Zo werd hij verkozen op 29 mei 1607 (5de), 31 mei 1608 (5de), 31 mei 1611 (5de) en 1 juni 1612 (4de).³⁹ Daarbij werd hij telkens *meester* genoemd. In 1613 zetelde hij als *maistre Jacques van Langhemersch* als leenman in het prinselijk leenhof van de Zaal van Ieper.⁴⁰ In de jaren 1614 en 1615 tekende hij talrijke rekeningen van het maalrecht af.⁴¹ Hij overleed ongehuwd te Ieper en werd begraven op 11 september 1618 bij zijn broer Antonius in de St.-Anna-kapel van de Sint-Maartenskathedraal.⁴² De rekeningen van de kathedraal schreven voor zijn begrafenis een inkomst van 48 pond en 10 schellingen parisis in (het equivalent van 30 daglonen van een metselaar). Hij is dus kort na de uitgave van zijn heraldisch traktaat overleden. Op het titelblad van zijn drukwerkje identificeerde hij zich als *I.I.L.L.I.R.* Die cryptische afkorting kunnen we nu verklaren als *I(onke)r I(acob) [van] L(anghemersch) L(icentiaat) I(n de) R(echten)*.⁴³

De inhoud

Een vergelijking van de indeling en de titels van de hoofdstukken in zijn drukwerkje laat zien dat JACOB VAN LANGHEMEERSCH' traktaat in feite een vertaling is van een Frans traktaat dat al in de 15de eeuw werd geschreven. Die Franse tekst dateert ten vroegste van 1416 en wordt toegeschreven aan een Clément Prinsault.⁴⁴

De tekst circuleerde lange tijd via allerlei kopieën in handschrift en veelal werd er ook nog als 'bijlage' een (meestal regionaal getint) wapenboek aan toegevoegd.⁴⁵ In 1858 bestudeerde M.L. DOUËT D'ARCQ acht verschillende handschriftelijke versies van dit traktaat, één uit de Bibliothèque Mazarine en zeven uit de Bibliothèque Impériale en hij verzorgde van het eerste een volledige heruitgave.⁴⁶

Prinsaults traktaat werd ook in druk uitgegeven en dit al in de 15de en 16^{de}

Einde hoofdstuk 6 en begin hoofdstuk 7 van een handschriftelijke versie van Prinsaults traktaat *Le Blason des armes* (gevolgd door een wapenboek betreffende Noord-Frankrijk) (ca. 1475 – 1500).

eeuw.⁴⁷ De oudste boekjes werden gedrukt te Parijs door Pierre le Caron, gedateerd 23 november 1495 (klein in-8, 40 folio's, in gotische letter) en te Lyon door Claude Nourry, gedateerd 15 november 1503 (klein in-8, 28 folio's, gotische letter). Van Nourry's boekje verschenen diverse herdrukken (1511, 1527, ongedateerd) en ook na zijn dood verscheen in dezelfde drukkerij nog een herdruk in 1533–34 (in-8, 24 folio's, gotische letter).⁴⁸ Terug te Parijs verzorgde Pierre Sergent ook weer een nieuwe druk en herdruk (ongedateerd maar deze drukker was actief tussen 1533 en 1547 (klein in-12, gotische letter, in rode en zwarte inkt).

Nog andere ongedateerde Parijse edities werden verzorgd door Nyverd, opvolger van de weduwe van Pierre le Caron, actief tussen 1509 en 1520 (gotische letter) en Philippe Le Noir (rue Saint Jacques), actief tussen 1520 en 1551 (klein in-16, 28 folio's, gotische letter).⁴⁹ Van deze Franse drukken vonden we geen exemplaren in de grote Belgische bibliotheken (KBR, Erfgoedbibliotheek Antwerpen, Universiteiten Leuven en Gent), maar van de herdruk Lyon 1533-34 wel een digitale scan.⁵⁰

Vergelijken we de tekst van Douët d'Arcq's heruitgave en van de herdruk Lyon 1533-34 met het drukwerkje van JACOB VAN LANGHEMEERSCH dan is de overeenkomst met het handschrift treffend en met Lyon 1533-34 zeer treffend. De materie wordt ook hier in 12 hoofdstukken behandeld. Ter illustratie van die overeenkomst hebben we hieronder de titels van de hoofdstukken in de druk Lyon 1533-34 naast die van VAN LANGHEMEERSCH' uitgave gezet.

<i>Traité du Blason</i> Lyon, 1533-34		<i>Den wtdruck ofte blasoen der wapenen</i> Ieper, 1616	
1	<i>Declare par quelles personnes/ ne a quelle fin furent armes trouvees. Et a quelz gens ont este octroyees.</i>	1	<i>Door welke personen, by wien, enden ten welcken effecte ende eynde hier voormaels wapenen ghevonden zijn: metgaders aen wat soorte van volcke deselve wapenen eerst gheoctroyeert, ghegheven ende ghejont zijn.</i>
2	<i>Devise de quelles matieres sont faictes toutes armes.</i>	2	<i>Van welke materien dat alle Wapenen ghemaect zijn.</i>
3	<i>Contenant quantz metaulx quantes couleurs et quantes pennes y a en armes. Et comment on les doibt blasonner.</i>	3	<i>Hoe vele metalen, hoe vele coleuren, ende hoe vele pennen dat men in wapenen is vindende, metgaders hoe ende in wat maniere dat men deselve wapenen moet blasoeneren, decyffreren ofte bedieden.</i>
4	<i>Est contenu quelle complexion, quelle des sept planettes, quel des douze signes celestes, quelle pierre precieuse, quel iour de la septmaine, quel des quatre elements, et quel metal signifient en armes chascun desdictz metaulx et couleurs. (in 7 delen)</i>	4	<i>Welcke van de complexie der menschen : welke vande seven Planeten : welke van de twaelf teeckenen des hemels Zodiaci : welke van de precieuse ende costelijcke ghesteenten : welcken dagh vande weke : welke vande vier elementen : welke vande metalen bediet ende beteekent wort in wapenen door de voorschreven metalen ende coleuren. (in 7 delen)</i>
5	<i>Contient les neuf choses, dont chascune faict la tierce part de lescu. Et quand elle est plus petite cest devise. Et en quelle maniere on les doibt blasonner.</i>	5	<i>Inhoudende neghen saecken, waer af elckeene maect ende begrijpt het derde deel des schilts : ende als deselve wat minder is, wort ghedeelt, metgaders hoe ende in wat maniere dat men deselve dinghen moet blasoeneren.</i>
6	<i>Auquel est contenu iusques auquel nombre lon doibt nombrer toutes choses qui seront en armes. Et quand on les doibt dire sans nombre, ou seme.</i>	6	<i>Voortbrengende tot wat getal dat men moet tellen allerley saecken ende ghedierten in Schilden bevonden : ende wanneer men deselve mach segghen sonder getalle, ofte ghesaeyt ende ghemenghelt te wesen.</i>

7	<i>Contient la disposition des metaulx, et couleurs en blason darmes. Et comment on pourra cognoistre les fausses armes des vrayes.</i>	7	<i>Tracterende de dispositie ofte voeinghe van den metalen ende coleuren in 'tbla-soen der wapenen : ende hoe dat men sal moghen kennen ende tusschenscheyden de goede ende oprechte wapenen, vanden valschen ende naerghemaecten.</i>
8	<i>Est declaire en quelle partie de lescu on doit commencer a blasonner.</i>	8	<i>Verclaerende in welck deel vanden Schilt ofte Wapen dat men gehouden is de wapenen te moeten blasoenneren.</i>
9	<i>Contient certaine difference d'oyseaulx et de bestes en blason darmes.</i>	9	<i>Inhoudende seecker onderscheyt ofte gheschil van Voghelen ende Beesten in 'tblaosen der wapenen.</i>
10	<i>Declaire en quelle facon on doit blasonner lyons, leopars, et aultres bestes qui sont en armes. Et la difference des lyons et leopars.</i>	10	<i>VVtleggende hoe ende in wat maniere dat men moet blasoeneren ende verclaeren de Leeuwen, Luypaerden ende andere beesten ende ghedierten, die men in wapenen bevindt : metgaders het gheschil vande Leeuwen ende vande Luyparden.</i>
11	<i>Est declaire de quelle faceon sont en armes Besans, Torteaulx, Cotice, Endente, Engrele, Lozenge, Fuzee, Eschequier, Frete, Gemelle et Billete. Et quelle difference y a entre Croix patee, Croix fichee, Croix potencee, Croix croisee et Croix florencee.</i>	11	<i>Inhoudende ende tracterende van welke forme, fatsoene, ende gheleghentheyde dat in wapenen bevonden zijn te wesen de Besans, Torteaulx, Cotice, Endenté, Engrelé, Lozenge & Bille : metgaders wat verschil datter is tusschen Croix patee, Croix fichee, Croix potencée, Croix Croisée, & Croix florencée.</i>
12	<i>Contient la maniere de blasonner quinze escus difficilles cy dessoubx descriptz et painctz, et la conclusion de ce livre.</i>	12	<i>Inhoudende de maniere van behoorlijc te blasoenneren, decyffreren ofte bedieden, twintich verscheyde, vremde, swaere Schilden ofte wapenen, hier onder beschreven, uytghetrocken ende gecontrefaict mitgaders inhoudende ooc het eynde ofte conclusie van dit tegenwoordich Tractaetken ofte boecken.</i>

De titels van de hoofdstukken in de handschriftelijke versie zijn lichtjes anders.⁵¹

Wanneer we de tekst van de verschillende hoofdstukken overlopen dan blijkt ook de inhoud een zo goed als letterlijke vertaling te zijn. De tekst van hoofdstuk 1 is een ietsje meer uitgesponnen, maar zonder inhoudelijke vernieuwing. Het grootste verschil is in hoofdstuk 4 waar de ‘eigenschappen’ van metalen en kleuren worden opgesomd. Waar het hs. Prinsault en Lyon 1533-34 die a.h.w. in telegramstijl afhandelen, doet VAN LANGHEMEERSCH het veel meer uitgesponnen, maar opnieuw zonder wezenlijke inhoudelijke vernieuwing.⁵² Ook een vergelijking van de gebruikte illustraties laat zien dat VAN LANGHEMEERSCH’ uitgave zeer sterk overeenkomt met de herdruk Lyon 1533-34 en sterk met de uitgave van het handschrift.

Er zijn nog enkele andere zeer opvallende detailovereenkomsten met de herdruk Lyon 1533-34. In hoofdstuk 12 is voor het 13de voorbeeld de blazoenering bij VAN LANGHEMEERSCH: *D’Argent à un Conferen de Gueules*, terwijl in het hs. Prinsault (uitgave DOUËT D’ARCQ) de blazoenering luidt: *d’argent à un gonfanon de gueules*. Een *gonfanon* (kerkbanier) is inderdaad de correcte en nog steeds gebruikte heraldische term, *conferon* niet.⁵³ Heeft VAN LANGHEMEERSCH zijn bron misschien verkeerd gelezen? Allicht niet, want de herdruk Lyon 1533-34 blazoeneert ook: *D’argent a ung confero de gueule*. De fout lijkt dus eerder daar gemaakt en gewoon door VAN LANGHEMEERSCH gekopieerd.

**Le blason des ar/
mes/ avec les armes des princes & seigneurs
de France. Auquel est de nouveau adiouste les
armes des empereurs & roys chrestiens.**

**En l'ee vend à Lyon en la maison de
feu Claude nourey/dict Leppine.**

Een tweede opvallende overeenkomst vormen ook zijn 20 voorbeelden van hoofdstuk 12. Het hs. Prinsault en Lyon 1533-34 geven daarentegen elk maar 15 voorbeelden. Maar de vijf die VAN LANGHEMEERSCH extra geeft blijken alle te komen uit de eerste ‘bijlage’ van Lyon 1533-34 die 28 Franse wapens omvat: die van de koning, de 12 pairs, hertogen en de graven. VAN LANGHEMEERSCH’ extra voorbeelden zijn niets anders dan de wapens van de hertog van Angoulême, de graaf van Toulouse, de hertog

< *Frontispice van Prinsaults traktaat ‘Le Blason des armes’.* > Blz. 49: *‘Le Blason des Armes’, 1533-34 en Den Uutdruck ofte Blasoen der Wapenen, 1616: einde hoofdstuk 5, begin hoofdstuk 6.* >> *Volgende blz. 50: frontispice van dit laatste.*

van Alençon en de graven van Artesië en van Nevers ... De blazoeningen zijn ook krek dezelfde, maar hij vermeldt niet de namen van de wapenvoerders. Nog een overeenkomst met Lyon 1533-34 is het 8ste voorbeeld: hoewel een ankerkruis afgebeeld wordt, wordt bij beiden in de blazoening *nyle* gebruikt. Het hs. Prinsault noemt het ankerkruis een *fer de molin*.

D E N
W T D R V C K
O F T E
B L A S O E N
D E R
V V A P E N E N .

Inhoudende een schoon onderwijs ende leeringhe,
tot onderscheyt ende kennisse derseluer.

Van de bierg *toen vorse* *de nist hinde,* *Can. Jansz* *de deno*
Door I. I. L. L. I. R.
1616

T'IPRE,
By Françoys Bellet Boecdrucker ende Boecvercooper.

Enkele storende fouten uit Lyon 1533-34 komen gelukkig niet meer voor bij VAN LANGHEMEERSCH, zoals in H5 in het voorlaatste voorbeeld, waar voor *Dor a ung orle de sable de six pieces* er maar vijf zomen in de tekening staan, H6 vb. 1 waar voor *dor a seize aigles dazur* er slechts 15 adelaars in de tekening voorkomen, H11 vb. 6 waar drie ruiten naast elkaar i.p.v. in (2,1) schikking staan, H11 vb. 9 (en H12 vb. 6) waar voor *deux gemelles* (twee tweelingbalken) slechts twee (smalle) enkele dwarsbalken afgebeeld worden, H11 vb. 11 waar *six billettes* in (3,3) schikking i.p.v. (3,2,1) worden getekend en H12 vb. 3: *escharboucle pommette dor*, waarbij de bollen ('appels') op de staken van de karbonkel ontbreken.

Maar helemaal foutvrij is VAN LANGHEMEERSCH toch niet: in H12 vb. 1 begint de tekening voor de *gueules dyapré d'Aigles et Lions d'Argent* met een leeuw i.p.v. adelaar (wel goed in Lyon 1533-34), vb. 2: *de sable à une escharboucle prechée pommété d'Or*, waarbij (ook) geen 'appels' (bollen) op de staken van de karbonkel staan, maar wel nog een extra streep-binnenzoom te zien is en de karbonkel ook niet doorboord is in het midden, maar dat laatste kan een fout van de inkleurder zijn. Allicht nog een fout van de inkleurder is vb. 9: *bordée componée d'Argent et d'Asur* waarbij de blokzoom begint met lazuur. Op rekening van de te ijverige inkleurder kan ook de fout in H9 vb. 2 geschreven worden: hoewel de tekst duidelijk zegt over *de meerle, die men nemmermeer bevindt in wapenen te hebben eenige beenen, poorten ofte clauwen*, heeft de inkleurder (ex. MPM) in het wapen *d'Argent à une merlette de sable*, de vogel (meerltje) toch voorzien van een bek en poten (van goud).

VAN LANGHEMEERSCH laat blazoeringen bijna steeds in het Frans staan. Die taal werd ook algemeen daarvoor aangewend, de meeste heraldische termen kenden eeuwenlang alleen maar Franse vormen en bestonden niet in vertaling. Toch waagde hij zich in hoofdstuk 5 aan mengvormen: *D'Asur met een Chef d'Argent, De Gueules met een cruys d'Argent, D'Or met een bende van Sable van vijf Stucken*, maar het blijft beperkt tot dat ene hoofdstuk.

Iets zeer vreemds merken we in hoofdstuk 3 waar de metalen, kleuren en pelswerken in wapens opgesomd worden. Naast elke Franse term plaatste hij een vertaling naar het Vlaams (voor de kleuren, de 'gewone' kleurnamen, bv. *Sable. Swart*) Voor de Franse term *vair* (die hij als *voarre* spelt) is zijn Vlaamse vertaling vreemd genoeg *Glaes* (in zijn tekst (3x)) of *gelas* (bij de illustratie ervan), m.a.w. *glas* in huidige spelling (de doorschijnende materie). Hoe komt hij daarbij? *Vair* is in de heraldiek een pelswerk van alternerend blauwe en witte klokjes, een gestileerde voorstelling van afwisselende stukjes

pels van een Russische eekhoorn (die in de winter grijs-blauw is op de rug en wit op de buik). *Vair* werd in een ver verleden gebruikt in de zoom van mantels.

Glas is voorwaar een vertaling die men niet zou verwachten, temeer daar het woord *vair* in feite is afgeleid van het Latijnse *varius*: d.i. gevarieerd (duidend op de afwisseling van blauwe en witte vairklokjes). Maar in het Frans hebben *verre* (voor glas) en *vair* (pelswerk) wel dezelfde uitspraak ... Dit roept associaties op met ... Assepoester! In de 19de eeuw ontstond immers een debat onder literatoren over de schoentjes van Assepoester, waarbij gesteld werd dat zij in de oorspronkelijke versies van het sprookje van *vair* waren (wat overigens ook een heel stuk comfortabeler aan de voeten is...) en niet van glas. De Franse sprookjesschrijver Perrault (1628-1703) in zijn versie van Assepoester (*Cendrillon ou la petite pantoufle de verre*, 1697), was de eerste die haar *glazen* schoentjes aanmat. Zijn transformatie naar glas was allicht om het poëtische aspect te verhogen (maar met een blijvende verwijzing naar het oorspronkelijke *vair*?). VAN LANGHEMEERSCH leefde wel twee generaties voor Perrault, dus die associatie *vair* en *verre* moet toch ook eerder al bestaan hebben.⁵⁴ Of riep *vair* misschien ook een beeld op van een glasraam met alternerende stukjes glas van twee verschillende kleuren?

Vergelijking met Cornelius Gailliards 'Le Blason des armes'

CORNELIUS GAILLIARD (Brugge, ca 1520-1563), wapenheraut van keizer Karel V stelde in 1557 zelf een traktaat over heraldiek samen, waarin hij weliswaar de tekst van enkele hoofdstukken van Clément Prinsault overnam maar het traktaat zelf gevoelig uitbreidde tot liefst 28 hoofdstukken.⁵⁵ De correspondentie tussen de hoofdstukken in GAILLIARDS (G) en Prinsaults (P) traktaat is: G8 en G9 = P1, G10 = P2, G11 = P3, G12 = P4, G25 en G26 = P7 en P8. De materie van P5, P6, P9, P10 en P11 is bij Gailliard veel dieper uitgewerkt in zijn hoofdstukken G13 (enkele schildverdelingen en eenvoudige figuren), G14 (geometrische figuren), G15 (schildopdelingen), G16 (dwarsbalking), G17 (balken en zomen), G18 (ronde, vierkante, ruitvormige en rechthoekige wapenfiguren), G19 (wassenaars en sterren), G20 (vogels), G21 (leeuwen), G22 (vissen en schelpen), G23 (bloemen en bladeren) en G24 (kruisen). G27 zijn voorbeelden van 'moeilijke wapens' en is dus gelijk van opzet als P12, maar de voorbeelden verschillen sterk van Prinsaults voorbeelden. In P12 zit ook het besluit dat bij GAILLIARD een apart hoofdstuk G28 is. De 'geschiedenis van de heraldiek in de Oudheid' is bij GAILLIARD uitgewerkt in G1 tot/met G7, maar het zijn meestal zeer korte hoofdstukken.

De kennis over hoe te blazoeneren was er in Vlaanderen medio de 16de eeuw dus reeds sterk op vooruitgegaan maar deze kennis circuleerde wellicht alleen in de zeer beperkte kring van herauten en voor de eerste uitgave in druk van GAILLIARDS werk was het nog wachten tot 1866.

JAN VAN LANGHEMEERSCH heeft zich bediend van een vroeg-zestiende-eeuwse editie uit Lyon en dus in feite een al verouderd werk vertaald en heruitgegeven. De tekst was dan al 200 jaar oud en was ook al 120 jaar geleden voor het eerst van onder boekdrukpersen vandaan gekomen.

Eigen inbreng?

Is er in *Den Wtdruck* ... ook nog enige eigen inbreng van JACOB VAN LANGHEMEERSCH zelf? Wat hij schrijft in zijn *Voor-reden*, gericht tot koningen, hertogen, graven, prinsen, barons, ridders, schildknappen enz... vindt men ook terug in de inleiding in het werk van PRINSAULT of in Lyon 1533-34. De passage: *Met oorlof, segghe ick, van mijne voornoemde Edele, Hooge ende Moghende Princen ende Heeren, ende andere voorschrevene Edelmannen, mitgaders met hunlieder communicatie ende permissie, ende namelijk alvooren in het wel nemen van diveersche Heraulten ende Edelmannen ten vollen ervaren, seer verstandich ende wel expert inde scientie ofte wetenschap d'Armoirie ofte der Wapenen; hebbe my verstout dit cleyn boecksken ofte Tractaetken te schrijven ...* mag niet letterlijk als een uitspraak van VAN LANGHEMEERSCH opgevat worden. Ook in Lyon 1533-34 lezen we al: *Soubz la correction de mesdictz princes et seigneurs avec leurs communications. Er premierement de plusieurs heraulx et poursuyvans experts et entendus en la science de armoyrie. Jay voulu descripre ung petit livret ...*

Een *Naer-reden* en *Besluit vanden voorschreven Tractate* hebben geen equivalent in Lyon 1533-34, maar bepaalde stukken tekst ervan zijn daar toch terug te vinden in de inleiding op de 'bijlage' met het wapenboek van Franse wapens.

Blijft nog over: zijn opdracht, gericht aan de baljuw, schepenen en vazallen van de Zaal en Kasselrij van Ieper (zijn collega's). Daar laat hij hen weten dat hij 'uit oudere geschriften [over de heraldiek] verzameld heeft wat hij meende niet zeer verspreid te zijn en dat hij dacht dat het goed zou zijn daar een klein traktaat over te schrijven', opdat men het onderscheid zou kunnen maken tussen de 'oprechte en edel' wapens en de 'ghecontrefaichte (nagemaakte) en onedele.' Hij stelt verder dat het eerst niet zijn intentie was om zijn tekst in druk uit te geven wegens 'het kleine belang' en omdat het voor eigen genoe-

gen en uit nieuwsgierigheid was gemaakt. Maar anderen zouden hem overtuigd hebben het toch te doen en onder hun vleugels zouden ook gebeurlijke fouten beschermd en gedekt zijn. En dus had hij zich alsnog *'verstout'*. En ook noemt hij zich aangespoord omdat 'velen genoeg scheppen in het horen verhalen van de eer en verheffingen van hun eigen geslacht en in het uitgebeeld zien van de *lijcteecken* (symbolen) van hun edeldom en vroomheid.' Hij maakt de vergelijking tussen de oude Romeinen, die 'beelden, wapens en strijdschilden, beschilderd of gegraveerd met de merken en tekens van hun huisgezin en geslacht in hun Capitool of tempels lieten plaatsen' met zijn eigen tijd, waar de kerken 'geplaveid, bekleed en behangen zijn met zerken, bla-zoenen en wapenrokken vele met voorouderkwartieren'.

Hij lijkt dus toch zijn collega's te willen doen geloven dat hij een origineel werk geschreven heeft en hij zwijgt in alle talen over het bestaan van eerdere gedrukte of handschriftelijke versies van de tekst. Het moet wel zijn dat niemand van zijn lezerspubliek de gedrukte uitgaven van het 200 jaar oude traktaat kende, anders had hij zich allicht voorzichtiger of helemaal anders uitgedrukt. Anderzijds mogen we niet uit het oog verliezen dat er in de 16de en allicht ook nog in het begin van de 17de eeuw nog helemaal geen schroom bestond om een tekst van een ander gewoon over te nemen en het als eigen werk te doen doorgaan.⁵⁶

In zijn tekst gericht *Tot den Goetjonstighen Leser* tenslotte herhaalt hij alleen maar zaken uit zijn opdracht en verontschuldigt hij zich voor gebeurlijke fouten. Van enige eigen inbreng is er dus eigenlijk niets te bespeuren.

Besluit

Den Wtdruck ofte Blasoen der Wapenen (Ieper, 1616) van Jacob van Langhemeersch († 1618) is een uitgave in vertaling van Clément Prinsaults traktaat, één van de oudste over heraldiek en wellicht op basis van een 16de-eeuwse druk. Van Langhemeersch voegde er niets wezenlijks aan toe maar was wel de eerste vertaler ervan naar het Nederlands en ook de eerste om een traktaat over heraldiek in die taal uit te geven. Maar de tekst was al verouderd, er bestonden ook in Vlaanderen reeds veel dieper uitgewerkte traktaten, maar enkel in handschrift en die hem wellicht onbekend waren.

Jacob van Langhemeersch behoorde tot een familie van oude kleine adel die vertegenwoordigers telde in de schepenbank van de kasselrij en het leenhof van Ieper. Hij groeide op in het dorp Passendale, had rechten gestudeerd (Douai?) en bracht zijn volwassen leven zeer waarschijnlijk in de stad Ieper door. Zijn drukwerkje is erg zeldzaam.

Eindnoten

1. Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; BnF: Bibliothèque nationale de France, Parijs; FM: Fonds Merghelynck, KBR; FTB: Fonds de Thibault de Boesinghe, RAB; KBR: Koninklijke Bibliotheek Brussel; MPM: Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet Antwerpen; RAB: Rijksarchief Brussel; RK: Rekenkamers, ARA.
2. Niet het wapen van de stad, dat anders is. Voor het onderscheid zie bv. de ingekleurde reproductie van de wapenkaart van Vlaanderen van 1628 in E. WARLOP, *De Wapenkaart van Vlaanderen (1620? – 1628?)*, Evergem-Ertvelde, Familievereniging van Waesberghe, 1989, waar beide wapens naast elkaar staan afgebeeld.
3. De Brusselse veilinghuizen *Godts* en *Romantic Agony* lieten weten nooit een exemplaar verhandeld te hebben.
4. X. DE GHELLINCK VAERNEWYCK, *Petit traité de la noblesse en Belgique. II. Bibliothèque héraldique*, Brussel, Traditions & Vie, 1948.
5. E. WARLOP, *Heraldiek*, Brussel: ARA, Centrum voor Practische Studie van de Hulpwetenschappen der Geschiedenis, 1985. Een exemplaar was ook niet te bespeuren tussen de ongeveer duizend documenten van heraldische aard op de tentoonstelling dat jaar ingericht door het ARA en waarvan dit werk de catalogus en een 200 pagina's tellende inleiding is.
6. MPM: Preciosa, B 3519; MSB: P929.6/Qo LANG Wtdr.; KBKW: II 72.079 B (LP) (1615) en II 38.318 B (LP) (1616). Niet in: Kon. Bibl. Den Haag of Bibl. nat. de France, Parijs.
7. En na het woord WAPENEN in de titel staat ook in KBWK1 en MSB een punt op ong. 40% van de hoogte van de letter N, bij MPM en KBWK2 staat een komma op ong. 25% van de hoogte van de N en dichter ertegen.
8. Blz. 50: APPROBATIO - *Hic Tractatus de Insignibus & Armis Nobilis & Consulti Viri Jacobi vā Langhemersch nihil continet Catholica Religioni contrarium. Actum Ipris, die septima Aprilis, anni 1616* - Guilielmus Zylf S. Theolog. Licent. Cathedr. Eccles. Iprens. Canonicus, librorumq. Censor.
9. Bijvoorbeeld: blz. 2: *goddelijcke beschuttinge ende genade* werd: *Goddelijcke protectie ende gratie*; blzn. 3-4: door de verkleining van de kapitaalletter verschoven de woorden binnen de regels. Dit had als gevolg dat het vervolg van blz. 3 op blz. 4 dat eerst zeven regels bedroeg, daarna maar vijf regels meer bedroeg (verspringende tekst); blz. 4: in het woord *Ecclesiast* was eerst de tweede s zoals de eerste een langgerekte s, daarna een korte s; blz. 5: in de titel: *Blasoen ofte het Bedietsel derseluer* werd *Blasoen oft het Bedietsel van diere* en drie inspringende regels aan het begin van de tekst t.b.v. de kapitaalletter werden er vier; blz. 7: verspringende tekst; blz. 8 en 9: drie keer *Voarre ofte Gelas* werd overall *Voarre ofte Glaes*; blz. 11: verspringende tekst; blz. 13, regel 9: *tegenwoordicheyt* werd *presentie*; blz. 14: *tweede metael* werd *tvveede metael*; *edelghesteenten* werd *costelijcke ghesteenten*.
10. Over hem zie: S. VERHEYE, 'Jules Capron, bibliofiel en grootgrondbezitter', in: *Iepers Kwartier*, nr. 27/1 (maart 1991), pp. 31-32; M. DE SCHEPPER, e.a., *In de ban van boeken. Grote verzamelaars uit de negentiende eeuw in de Koninklijke Bibliotheek van België*, catalogus tentoonstelling 1.2-23.8.2008, Brussel, 2008, pp. 167-176 (pp. 172-173 over het exemplaar KBKW1).

11. Een *Théodore* de Limburg Stirum is onbekend in de 19de eeuw in de genealogie van deze familie (*Annuaire de la Noblesse de Belgique* 1858, pp 154 e.v., 1894, II, pp. 1341 e.v., 1912, II, pp. 34 e.v., 1922, II, pp. 115 e.v.). Hoewel de namen Thierry (Diederik of verkort Dirk) en Theodorus een volkomen andere oorsprong hebben, worden ze vaak als synoniemen gebruikt. Diederik is de Nederlandse versie van de Germaanse naam Theoderik (“machtige onder het volk”). De naam Theoderik was al bij de Romeinen bekend en zij vervoerden hem tot Theodoricus. Ook in de eeuwen daarna bleef men Diederik en Dirk in documenten tot Theodoricus verlatiniseren. Men begon de naam echter te verwarren met een andere bekende naam, Theodorus (Grieks voor “geschenk van god”), en uiteindelijk heeft deze naam Theodoricus verdrongen.
12. Hij was ook bestuurslid (1870-1911) en voorzitter (1891-1911) van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, lid (1865) van de Soc. Royale de Numismatique en directeur van het tijdschrift, lid (1886) en voorzitter (1910) van de Heraldische Raad.
13. Zijn erfgenamen schonken een deel ervan aan het Rijksarchief (Fonds de Limburg Stirum).
14. M. DE SCHEPPER, e.a., *In de ban van boeken*, op. cit., p. 172.
15. Er is een stempel *Bibliotheca Coll.(egii) Max.(imi) S.(ocietatis)J.(esu) Lovan.(iensis)*. Tot de basis van de nieuwe bibliotheek der jezuiten, die vanaf 1832 werd heropgebouwd na de afschaffing van de orde in 1773 behoorden de 25.000 boeken die al in 1827 geschonken werden door Pater Lodewijk Vincent Donche (1769-1857) en die hij massaal uit openbare verkopen van afgeschafte (jezuiten)kloosters had opgekocht (wat hem in Dordrecht de bijnaam ‘boekenvreter’ had opgeleverd). Zat tussen een lot opgekochte boeken misschien ook dit werkje van Jan van Langhemeersch? Er was in Ieper een jezuitenklooster (van 1585 tot 1773).
16. A. DIEGERICK, ‘Essai de bibliographie Yproise’, in: *Annales de la Société Historique, Archéologique et Littéraire de la ville d’Ypres et de l’Ancienne West-Flandre*, Ieper, VII-1-2 (1876); P. VERHEYDEN, ‘Over Ieperse boekdrukkers’, in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, VII (1909), pp. 37-39, 69-76, overgenomen in: O. MUS & J.A. VAN HOUTTE, *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*, Ieper, 1974, pp. 465-475; D. SACRÉ, ‘François Bellet en Jan I Moretus: een verhaal van vertrouwen en mistrouwen’, in: *De Gulden Passer*, 88 (2010/2), pp. 71-91.
17. Er bestaan meerdere studies van de genealogie de Vicq, zie bv. de opsomming in de voetnoten 1-5 in F. DE MEULENAERE, ‘Compléments à la généalogie de la famille de Vicq’, in: *Le Parchemin*, 53 (1988), pp. 32-60, over Philips de Vicq, zie p. 43. Van deze familie leeft nog steeds een tak voort: zie *État présent de la noblesse belge* - de Vicq de Cumplich.
18. 1,5 km voorbij de Belgisch-Franse grens, nabij de Leie, op 3 km ten noordwesten van Armentières, 59850 FR. Zie over de geschiedenis van Niepkerke/Nieppe de officiële gemeentelijke website www.nieppe.fr i.h.b. *Histoire / Au fil de l’histoire / chapitre 05: Niepkerke devient Nieppe*.
19. SANDERUS [Antonius Sanders], *Flandria Illustrata*, 1ste Latijnse editie, 2 vols., Keulen, C. van Egmond (fictief adres), Amsterdam, J. en C. Blaeu, 1641-1644, II, pp. 560-561 (tekst over de heerlijkheid Niepkerke) met gravure van het nieuwgebouwde kasteel p. 561.
20. De Veurnse familie *Schynckele* (in *zilver twee schelpen en een ster van sabel*) mag niet

verward worden met die andere Veurnse familie *Schinckelle* (in *hermelijn met een schildhoofd van goud met een uitkomende leeuw van keel, getongd en geklauwd van lazuur*), die géén bekende gemeenschappelijke voorouders hebben, maar waar in beide families één of meerdere Roelands voorkomen.

21. Genealogie in: *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 1862 pp. 128-131, of uitgebreider: A. MERGHELYNCK, *Recueil de généalogies inédites de Flandre dressées sur titres et d'après d'anciens manuscrits*, 2 vols., Brugge, 1877, II, pp. 348-364.

22. IOANNIS NAVIGHERI, *Orationes panegyricae in festa B. Virginis Mariae / quibus praesertim beneficium incarnationis Christi ostenditur*, Ieper, Philips de Lobel, 1637. Hij werd begraven op 22 juni in de kerk van Veurne St.-Walburga. A. MERGHELYNCK noemt hem deken der christenheid i.p.v. deken van het kapittel. Met dank aan J. Van Acker, erfgoedconsulent Veurne voor enkele bijkomende inlichtingen over hem. Een handtekening van deze Jan Navigheer vonden we helaas niet.

23. De uil is het symbool voor de godin Pallas Athena.

24. En dat is allicht ook afgeleid uit de APPROBATIO (zie hoger), zijn overlijdenstijdstip was blijkbaar een pure gok, want in werkelijkheid overleed hij al in het eerste kwart van de 17de eeuw (zie verder).

25. N.N., 'VAN LANGHEMEERSCH (Jacques)', in: *Biographie des hommes remarquables de la Flandre Occidentale*, Brugge, IV (1849), p. 271; P. BERGMANS, 'LANGHEMEERSCH (Jacques VAN), généalogiste', in: *Biographie Nationale*, Brussel, XI (1890-91), kol. 271.

26. M. DE SCHEPPER, e.a., *In de ban van boeken*, op. cit., p. 172; L. DUERLOO, 'Het blazoën ontsmet. Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1570', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 123 (2008), nr. 4: themanummer over adel, p. 633, noot 1.

27. F.-V. GOETHALS, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du Royaume de Belgique*, 4 vols., Brussel, 1849-1852, IV (1852) in de genealogie de Thiennes, pp. 590-591 en J.-J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, 5 vols. + suppl., Brugge, 1857-1864, II (1858) in de genealogie de Vos, pp. 354-356.

28. Facsimile en begeleidende tekst van E. WARLOP, *De Wapenkaart van Vlaanderen (1620? – 1628?)*, op. cit.

29. Wat hetzelfde wapen is als van twee andere families uit dezelfde streek, nl. *van Hondeghem* (ook op de Wapenkaart, één rij hoger, drie kolommen meer naar rechts) en *de Massiet* (twee rijen hoger, één kolom meer naar rechts).

30. RAB, FTB, nr. 424B. Merk op dat er ook nog een tweede kleinere genealogie Langhemeersch / Longpré in dat fonds voorkomt, maar deze is doorstreept en terecht want de verbanden zijn niet correct; (KBR, afd. handschr., II 2308 (hs. GHYS), dl. II, f° 136^v-137 (pp. 267-268).

31. Zie onze bijdrage P. DONCHE, 'De familie van Langhemeersch in de kasselrij Ieper (14de – 17de eeuw)', in: *Vlaamse Stam*, 2011, nr. 2, pp. 182-196..

32. ARA, RK 14469 (Oostieperambacht) bevat 13 rekeningen van hem, 14625-14628 bevatten vier rekeningen van hem.

33. 1 juni 1584: denombrement van een leengoed te Boezinge van Thomas de Woorme; 1 september 1585: een denombrement van een leengoed te Zillebeke van Jan van Claer-

- hout, heer van Ardoonie. Zie J. TH. DE RAADT, *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants*, 4 vols., Brussel, 1898-1903, IV, pp. 288 en 496. Jeudemale is een heerlijkheid in Komen-buiten (thans Comines-Sud in Frankrijk) en kwam uit de erfenis van zijn grootmoeder Anna van der Clyte, gezegd van Komen.
34. GACHARD, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*, III, Brussel, 1851, p. 402, verwijzend naar Arch. Dépt. du Nord, Rijsel, C 521.
35. DE RAADT, op. cit., IV, p. 511.
36. A. PRENEEL, 'Een belastingscohier van Passendale anno 1579', in: *Westhoek*, 23 (2007), pp. 67-83, i.h.b. pp. 68 en 80.
37. Zijn moeder werd geboren op 28 oktober 1542 en overleed op 3 augustus 1582.
38. Niet vermeld in de matriculen van de Universiteit van Leuven.
39. W. VAN HILLE, 'Les échevins de la Salle et Châtellenie d'Ypres de 1527 à 1794, Les Grands baillis de la salle et châtellenie d'Ypres de 1347 à 1704 de l'Oost Yper ambacht de 1387 à 1670, du West Yper ambacht de 1385 à 1656', in: *Tablettes des Flandres*, T. 5, Brugge, 1951.
40. RAB, FTB, nr. 273 (akte van verkoop van een feodale rente).
41. W. BEELE & A. PRENEEL, *De inwoners van Ieper-Ambacht anno 1614*, s.l. [Winksele, Ieper], 2008, pp. 55 en 152 en IDEM & IDEM, 1615, op. cit. pp. 74, 89, 91, 206, 245, 248, 249, 261, 287, 299, 313 en 328.
42. KBR, FM 41 (grafschriftenboek Ieper door Lambin), nr. 1156 met idem bronvermelding als nr. 1155.
43. In een aanplakbrief van 1786 met de samenstelling van de vernieuwde schepensbank van Ieper van dat jaar hebben de schepenen met aanspreektitel *H(eer) en M(eester)* voor de naam, ook de afkorting L.I.R. na de naam (zie afbeelding in Bⁿ BONAERT, 'Les échevins de la ville d'Ypres et leur famille jusqu'en 1784', in: *Le Parchemin*, nr. 283 (1993), pp. 43-66.
44. M.L. DOUËT D'ARCQ is niet geheel overtuigd dat Clément Prinsault de oorspronkelijke schrijver is, maar denkt dat Prinsault zich een anonieme tekst toegeëigend heeft.
45. Enkele handschriftelijke kopieën zijn bv. Bibliothèque nationale de France MS FR5936, FR5939, FR14357, uitgebreide versie in British Library, Lansdown MS 882. In de KBR te Brussel, afd. hs. nr. 7455 (II. 522) en 7456 (5744-46), daar toegeschreven aan Jehan Courtois gezegd SICILE, wapenheraut van koning Alfonso van Aragon, maar deze laatste is de auteur van een ander traktaat: *Le Blason des Couleurs* (zie J. GUIGARD, *Bibliothèque héraldique de la France*, Parijs, 1861, pp. 2-3). Een exemplaar in de handel met een wapenboek met 271 Noord-Franse wapens vonden we vermeld op de webpagina: <http://www.textmanuscripts.com/manuscript_description.php?id=3055&%20cat=History+%26+Literature&#.>
46. M.L. DOUËT D'ARCQ, *Un traité du blason du XVe siècle, précédé d'une introduction*, Paris, 1858 (overdruk uit *Revue archéologique*, 1e série, vol. XV (1859), pp.257-274, en 321-342).
47. Voor een overzicht van de vele drukken, zie J. GUIGARD, op. cit., nrs. 1-9.
48. Aan het eind: *Imprime a Lyon en la maison de feu Claude Nourry/dict Le Prince: demourant pres Notre Dame de Comfort*. Deze editie wordt niet vermeld door J. GUIGARD.
49. Deze worden vermeld in de inleiding, p. VII en X-XI, van (ED.) J. VAN MALDERGHEM &

L. VAN HOLLEBEKE, *Le Blason des Armes, suivi de l'Armorial des villes, châtelainies, cours féodales, seigneuries et familles de l'ancien comté de Flandre*. - C. GAILLIARD, *Le blason des Armes, livres très-utile et subtil pour les gentilzhommes apprendre a blasonner ...* 1557 – C. GAILLIARD, *L'ancienne Noblesse de la très-haute, très-noble et très-puissante Contée de Flandres avecques leurs armes blasonnez ...*, Brussel, 1866. Over Philippe le Noir: FL. STANKIEWICZ, *Répertoire de l'imprimeur Michel Le Noir, L'EAD au service du livre ancien*, diplomaverhandeling, ENSSIB (École Nat. Sup. des Sciences de l'Information et des Bibliothèques), jan. 2010.

50. BnF: <http://www.gallica.fr> die er een jaartal 1533-34 bij vermeldt.

51. De titels van de hoofdstukken in het door DOUËT D'ARCQ uitgegeven handschrift zijn: 1: *De ceulx qui premier trouvèrent armes*; 2: *De quelle maniere on fait armes*; 3: *Devise quantes métalx, quantes couleurs et quantes pennes il y a en armes, et comment on les doit blasonner*; 4: *Quelle vertu, quelle complexion, quelle des sept planettes, quel des XII signes célestes, quelle pierre précieuse, quel jour de la sepmaine, quel des III élémens, et quel métal signifie en armes chascun desdits métalx et couleurs* (in 7 delen); 5: *Contient IX choses, dont chascune desquelles fait le tiers de l'escu, et quant elle est plus petite, c'est devise. Et si dit en quelle manière l'en doit blasonner chascune d'icelles IX choses*; 6: *Démonstre jusques à quel nombre on doit nombrer toutes choses qui sont en armes, et quant on doit dire sans nombre ou semé*; 7: *Fait mention de la disposition des métalx ou couleurs ou blason, et comment on peut discerner les faulses armes des vrayes*; 8: *Est déclaré en quelle partie de l'escu on doit commencer à blasonner*; 9: *Traicte de certaines différences d'oyseaux et bestes ou blason d'arme*; 10: *Contient en quelle façon on doit blasonner lyons, léopars et aultres bestes qui sont en armes, et des différences entre lyons et léopars en armes*; 11: *Est déclaré de quelle façon sont en armes besans, tourteaux, cotice, endente, engrelle, losenges, fusées, eschaquier, frete, gemelle, bilette. Et quelle différence il y a entre crois patée, crois fichée, crois potencée, crois croisée, et crois floronée*; 12: *Démonstre la manière de blasonner XV escutz difficiles, cy après contenus, avecques la conclusion de ce présent livre*.

52. We weten niet op precies wélke gedrukte (of eventueel handschriftelijke?) versie hij zich heeft gebaseerd. Het is niet a priori uitgesloten dat de meer uitgesponnen tekst ook al in zijn gebruikte bron aanwezig was.

53. Ook de Brugse wapenheraut Cornelius Gailliard (†1563) heeft het over *gonfanon*.

54. Van Assepoester bestaan honderden versies al van lang voor Perrault, met oorsprong in Azië. In de oudste versie (China, 9de eeuw) zijn de schoentjes van goud.

55. (ED.) J. VAN MALDERGHEM – C. GAILLIARD, *Le Blason des Armes ...*, op. cit.

56. Denk maar aan de rechtsgeleerde Joos de Damhoudere (1507-1581) wiens zeer succesvolle boeken over de rechtspraak, *Praxis rerum criminalium* (1555) en *Praxis rerum civilium* (1566) in hoofdzaak teksten zijn die twee generaties eerder door Philips Wielant (1441-1520) opgesteld werden, maar die hij als zijn werk voorstelde.